

A PORTUGÁL GIL VICENTE SPANYOL NYELVI KOMPETENCIÁJÁRÓL

A XVI. század elején alkotó Gil Vicente a portugál dráma megteremtője és máig legkiemelkedőbb alakja, akinek irodalmi munkássága mellett rejtélyes személyisége és műveinek nyelve is régóta a filológusok érdeklődésének középpontjában van. Pontos személyazonossága máig ismeretlen, de számos kutató azonosítja a bizonyos iratokból ismert Gil Vicente nevű aranyművest azzal a Gil Vicentével, aki Dona Leonor özvegy királyné szolgálatából Manuel király ceremóniamesterévé lépett elő, és aki hamarosan – rendkívül ügyesen – már maga által írt darabokat is színre állított. Gil Vicente származása, esetleges társadalmi felemelkedésének kérdése ma sem tisztázott, mint ahogy az sem, hogy a műveiben a portugált és a spanyolt egyaránt használó szerző esetenként igen mulatságosnak ható nyelvi devianciái vajon a szerény származású ötvösmester tanulatlanságának, vagy éppen egy tudatosan alkotó, talán nagyon is széles műveltséggel bíró humanista művész zsenialitásának tulajdoníthatóak-e. A továbbiakban ez utóbbi kérdést vizsgálom meg Gil Vicente spanyolul írt műveinek nyelvéről kiindulva, és egyúttal azt is igyekszem bemutatni, hogy a nyelvészeti, filológiai elemzés hogyan járulhat hozzá a történeti források hiányának mérsékeléséhez.

Az a tény, hogy a portugál Gil Vicente műveiben anyanyelvén kívül a spanyolt is használta egyáltalán nem meglepő, mivel a XV. század második felétől a portugál királyok dinasztikus politikájának köszönhetően, valamint a spanyol nyelv és kultúra elismertségének és presztízsének növekedése következtében Portugáliában úgynevezett irodalmi kétnyelvűség alakult ki, aminek következtében a XV. és XVI. század fordulóján gyakorlatilag minden jelentősebb portugál szerző írt spanyol nyelven is.^[397] Egyes vélemények szerint azonban a spanyol nyelv ismerete és használata a korabeli Portugáliában valószínűleg nem volt általános, csak a társadalom felsőbb rétegeire és az akkoriban jelentős mértékben kasztíliai nemesek által alkotott udvari közönség számára alkotó művészekre terjedt ki,^[398] míg a szerényebb társadalmi rétegek nem beszéltek spanyolul.^[399] Mások azonban úgy vélik, a városi középosztály a nyomtatott irodalomnak, az alsóbb néprétegek pedig elsősorban a színháznak köszönhetően folyamatosan kapcsolatban voltak a spanyol nyelvvel és kultúrával,^[400] ezért a spanyol nyelv valamilyen mértékű ismerete az egész portugál társadalmat áthatotta.^[401] A spanyol irodalom olyan elismert és népszerű volt Portugáliában, hogy egyes spanyol műveket kifejezetten a portugál közönségnek szántak.^[402]

Az irodalmi kétnyelvűség kialakulását minden bizonnyal elősegítette a két nyelv hasonlósága, melyet már a XVI. század elején megemlít Juan de Valdés, [403] és amely akkoriban a mainál nagyobb mértéket ért el. Paul Teyssier szerint „kis túlzással azt állíthatjuk, hogy a portugált és a spanyol akkoriban egyazon nyelv két dialektusának tekintették.”[404] A kulturális szimbiózis különböző formákban megjelenő kölcsönhatást eredményezett a két nyelv között. Egyfelől a kortárs spanyol szókincsébe szinte ellenállás nélkül épültek be portugál szavak, [405] melyek egy része – mint pl. *coita*, *coitado*, *ledo*, *menino*[406] – csak a kétnyelvűség időszakaiban volt használatban,[407] másik része azonban – mint pl. az *arisco*, *chopo*, *follada*, *macho*, *portugués* és *sarao* szavak, a *Braga*, *Galicia* és *Lisboa* földrajzi nevek, vagy az *echar de menos* kifejezés[408] – máig fennmaradt. Másfelől a portugál arisztokrácia és irodalmi elit által használt spanyol csak elvben követte a kasztíliai normát, itt valójában a portugál által befolyásolt, luzizmusokkal tűzdelt, sajátosan „portugáliai spanyol” alakult ki.[409]

Ebben a közegben élt és dolgozott a portugál drámairodalom megteremtője és ma is legismertebb, ugyanakkor legrejtélyesebb alakja, Gil Vicente. Összesen 44 műve maradt fenn, ezek közül 15-öt portugálul, 11-et spanyolul írt, míg a többiben mindkét nyelvet alkalmazta. Noha a spanyol nyelv használatában kortársaihoz hasonlóan a kor divatjának engedelmeskedett, esete bizonyos szempontból mégis egyedinek tekinthető. Egyrésztől – ahogy arra Teyssier[410] és Beau[411] kutatásai rámutatnak – Gil Vicente nyelvválasztása láthatóan saját, tudatos döntésén alapul, amelyet három pillér határoz meg: az irodalmi hagyomány, a valóságűség és a nyelvi hierarchia. Mindez nagyjából azt jelenti, hogy a szerző spanyolul ír, amennyiben a forrásul szolgáló mű spanyol nyelvű, amennyiben a szereplők spanyolok, vagy amikor a téma emelkedett vagy vallási jellegű. Másrésztől azonban, ahogy Michaëlis de Vasconcelos[412] és Leif Sletsjöe[413] kimutatták, Gil Vicente spanyolját oly mértékben áthatja anyanyelve, a portugál, hogy az a gyakori fonetikai, grammatikai és lexikai luzizmusok miatt sokszor deformált, mulatságos nyelv hatását kelti. A hangtan terén például előfordul a metafonézis hiánya a hangsúly előtti magánhangzóknál – pl. a *serviesses* alak a *serviases* helyett (CAS 403) – vagy a hiperkorrekcióval magyarázható téves kettőshangzók megjelenése – a *tormiento* (CAS 176) vagy *tromiento* (CAS 703) alakok megjelenése a *tormento*, illetve a *testamieto* forma a *testamento* helyett (CAS 320) –, esetleg az előljáró portugál módra történő összevonása névmásokkal és névelővel – a *desto* használata (CAS 148, 574) a *de esto* helyett, a *neste* (CAS 35, 1065) megjelenése az *en este* helyett –. Az alakokban luzizmusnak tűnik az -ey végű főnevek többszáma – pl. *reis* (CAS 733) a *reyes* helyett –, a talán a

portugál *vem* és *tem* igealakok mintájára rövidült *vien* és *tien* formák használata – (DUA 235) a *viene* és *tiene* helyett –, a hangkikopásos *habrá* helyett használt jövő idejű *haverá* igealak (DUA 232), vagy a személyragos főnévi igenév használata – pl. *algo devéis descansar / en hablastes con Artada* (DUA, 1497) –, vagy a *vais* igealak (DUA, 1405) megjelenése a spanyol kötőmódú *vayades* helyett. A mondatban portugál eredetűnek lehet tartani a tárgyban és számban egyeztetett befejezett melléknévi igenév használatát az összetett igeidőkben esetében – pl. *y descansareis / de la noche / mala que avéis llevada* (DUA, 942-944) – vagy az *ir*+főnévi igenév típusú, jövőt kifejező igei körülírás a elöljáró nélküli változatát – pl. *Vamos passar los calores / debaxo del naranjal* (DUA, 1212-1213) –. A lexikai luzizmusok közé lehet sorolni a *después* (azután) helyett a portugál *depois* mintájára használt *depués* (CAS 396, GLO 239) és a spanyol *temprano* (korán) helyett használt *cedo* (DUA, 1847) határozószókat vagy a spanyol *llamar a la puerta* (kopogtat az ajtón) helyett megjelenő *batir a la puerta* kifejezést (DUA, 559-560). A filológusok egy része tehát ezekben a nyelvi jellemzőkben a szerző alacsony származásának bizonyítékát látja, mely magyarázza az elitre jellemző jó spanyol nyelvtudás és műveltség hiányosságait.

Más kutatók, így például Teixeira Botelho, Teyssier és Reckert azonban úgy vélik, hogy Gil Vicente, noha nem volt kiemelkedő humanista, egyáltalán nem volt műveletlen, rendelkezett bizonyos műveltséggel, és látszólagos hibái nem nyelvi kompetenciájának és tudatlanságának tudhatók be, sokkal inkább a nyelvi formák nagyon is tudatos deformálásáról van itt szó, melyhez a szerző szándékosan, a humoros hatás elérésének érdekében folyamodik.^[414] Emellett több kutató utal arra a tényre, hogy a látszólag az anyanyelv hatására megjelenő hangtani, alaktani, mondattani és szókincsbeli elemek egy része megegyezik a XVI. század elején már archaikusnak számító kasztíliai spanyol, esetleg más, nyugati-spanyolországi regionális elemekkel, vagyis ezekben az esetekben nem egyértelmű a portugál hatás. Így például az *ir*+(a)+főnévi igenév típusú jövő idejű körülírás kapcsán – melyben az *a* elöljárószó a portugálban és a régi spanyolban is elmaradhat – Champion úgy véli, az elöljárószó nélküli szerkezet használata Gil Vicenténél inkább a régebbi spanyol norma követésével magyarázható: „the situation with regard to the use of the preposition is less clear [...] we may be dealing with an older usage, rather an outside influence.”^[415] Teyssier is kiemeli, hogy ebben az esetben a portugál szerkezet azonos a régies spanyollal: „Le lusisme est ici clair, mais comme on a vu, il coïncide avec un arcaïsme espagnol qui n’était pas entièrement sorti de l’usage [...]”^[416] A nyelvtani jelenségek közül ide sorolható a *reis* típusú többes szám már emített

képzése, mely a portugálban normatív, a spanyolban pedig régies vagy nyelvjárási jelleggel szintén ismert,[\[417\]](#) vagy az összetett igeidőkben a tárgyjal egyeztetett melléknévi igenév használata is, mely a portugálban a XVI. század elején gyakori, de az előző század végén szórványosan még a spanyol irodalmi nyelvben is előfordult.[\[418\]](#) A látszólag portugál hatásra megjelenő *cedo* és a *depués* határozószók kapcsán elmondható, hogy Corominas spanyol etimológiai szótára mindkettő létezését megerősíti a régi spanyolban.[\[419\]](#)

Más esetekben – ahogyan azt Dámaso Alonso a *Tragicomedia de don Duardos* kiadásához írt tanulmányában kifejti[\[420\]](#) – a luzizmusnak tűnő „szennyező” elemek inkább a portugálra sok vonásban nagyon hasonlító nyugati spanyol – asztúriai vagy leóni – nyelvváltozatok hatásának tulajdoníthatók. Gil Vicente ugyanis, különösen korai műveiben a salamancai Juan del Encina és Lucas Fernández által használt úgynevezett sayagói nyelvet, a pásztorok vidékies, mulatságos hatást keltő beszédét szimbolizáló, valójában mesterséges, de a leóni spanyol nyelvjárásokon alapuló nyelvezetét utánozta. Amennyiben ez így van, úgy a lehetséges luzizmusok között említett rövidült *tien* és *vien* igealakok, valamint az összevont előljárót és névmást tartalmazó *deste* és *neste* típusú alakok portugál eredete egyáltalán nem egyértelmű.

Az eddig elmondottak alapján tehát a portugál elemek aránya jelentősen kisebb lehet Gil Vicente spanyol nyelvű drámáiban, amennyiben a látszólagos luzizmusok egy részét a szerző tudatosan, a régies, illetve népies – vélhetően az arisztokrata és a városi közönség számára mulatságos – stílusra jellemző elemekként alkalmazza. Ennek a hipotézisnek az igazolására megvizsgáltam Gil Vicente kizárólag spanyol nyelven írt drámáinak szókincsét,[\[421\]](#) hogy megállapítsam, a szerző alkalmaz-e olyan a portugállal nem párhuzamba állítható spanyol szavakat, amelyek a korszak spanyol normája szempontjából régies, nyelvjárási vagy népies hatást kelthettek, azaz semmiképpen sem minősíthetőek luzizmusnak, viszont bizonyíthatják a tudatos és egyben változatos nyelvhasználatot.[\[422\]](#) A különböző szavak minősítéséhez kiindulópontként főként Thomas R. Hart tanulmánya[\[423\]](#) és Teyssier Gil Vicente nyelvéről írott, már említett monográfiája, továbbá Corominas és Pascual, valamint Cejador[\[424\]](#) szótárai szolgáltak, de igyekeztem olyan Gil Vicente korában vagy valamivel később nyelvészeti igénnyel készült munkák utalásait is felhasználni mint Antonio de Nebrija *Vocabulario de romance en latín* című szótára a XV. század végéről,[\[425\]](#) Juan de Valdés *Diálogo de la lengua* című műve a XVI. század elejéről, valamint Sebastián de Covarrubias *Tesoro de la lengua castellana o española* című monumentális lexikográfiai munkája[\[426\]](#) a XVII. század elejéről.

Az analízis szerint a vicentei spanyolban számos olyan szót találhatunk, amelyet a középkori spanyolban még használtak, majd a XVI. századra eltűntek az irodalmi nyelvből, de a népies, vulgáris vagy archaizáló nyelvváltozatokban még fennmaradtak. Általában szerepelnek Nebrija *Vocabulariójában*, de Valdés már – legalább is a prózában – elutasítja használatukat, illetve Covarrubias XVII. századi *Tesorójában* egyértelműen régiesnek minősíti őket. Ilyenek például az *ál* (MAG 342, CAS 225), *asmar* (PAS 33, 288; MAG 1, 255; CAS 460), *dende* (VIS 59, PAS 305, CAS 402, DUA 545, GAU 440, 553, 673), *(e)spirito* (CAS 631, 861), *onde* (CUA 590, DUA 1441), valamint az *aunque* kötőszó jelentésében használt *que* szavak. Emellett a portugálnak tűnő *árbores* (DUA 1081) és *igreja* (PAS 364) főnevek – akárcsak a korábban említett *cedo* és *depués* határozószók – a középkori spanyolban is dokumentáltak.^[427] A Gil Vicente által használt *cadaldía* (DUA 131, 1383), *huzia* (PAS 14), *nación* (PAS 163, CUA 190), illetve *natío* (DUA 1362) és *priado* (PAS 9) szavakat Cejador szótára, illetve az idézett monografikus művek alapján ugyancsak archaikusnak minősíthetjük, mivel középkori spanyol művekben dokumentáltak.

A felsoroltak tehát olyan a középkori spanyol irodalomban dokumentált szavak, amelyek Gil Vicente spanyol nyelven írt, vallási vagy lovagi témájú műveiben és pásztorjátékaiban szerepelnek, ugyanakkor már nem képezték a korabeli spanyol irodalmi nyelv részét. Nagy részük esetében a portugál hatás teljesen kizárható, sokkal inkább valószínűsíthető, hogy a szerző rendelkezett bizonyos fokú olvasottsággal, és az általa ismert spanyol nyelvű művek nyelvi, stilisztikai mintáit követte. Figyelembe véve továbbá azt a fentebb említett tényt, hogy Gil Vicentét olyan a nyelvet művészi céljai érdekében tudatosan alkalmazó szerzőként tartják számon, aki a társadalom valóságát ábrázolására törekszik, joggal feltételezhetjük, hogy a régi korokat idéző, lovagi közegben játszódó drámák – DUA, VIU és GAU – szereplőinek nyelvezetében szándékosan alkalmaz archaikus spanyol elemeket, míg a pásztor szereplőket felvonultató, már többé-kevésbé profanizált, szórakoztató céllal írt darabok – CAS, MAG, PAS és VIS – figurái szintén nem véletlenül használnak erősen falusias ízű, vagy akár mulatságosan deformált szavakat. A spanyol és portugál nyelvi elemek ilyen történeti-összehasonlító módszerrel történő elemzése alapján feltehető, hogy a Gil Vicente spanyoljában megjelenő, a szerény származású ötvösmester tanulatlanságával magyarázott, állítólagosan portugál nyelvtani és lexikai elemek egy része valójában nagyon is tudatosan alkalmazott archaikus vagy népies spanyol forma, amely sokkal inkább egy tudatosan alkotó, talán nagyon is széles műveltséggel, de legalább is jó spanyol nyelvtudással bíró, olvasott művész

zsenialitásának tulajdonítható, aki szereplőinek valóságú bemutatása céljából igen változatos stilisztikai eszközök alkalmazására képes spanyolul is. Műveinek nyelvezetét elemezve tehát a Gil Vicente személyiségére vonatkozó, főként a történeti források alapján korábban kialakított ismereteinket kiegészítve arra a következtetésre juthatunk, hogy Gil Vicente bizonyára nem volt kiemelkedő műveltséggel rendelkező humanista, de korántsem tarthatjuk csupán tanulatlan ötvösmesternek.